

Třídní zdroje a participace na československé reformě

JOSEPH HRABA*

Iowa State University, Ames, Iowa, USA

ALLAN L. McCUTCHEON

University of Delaware, Newark, Delaware, USA

BETTY DOBRATZ

Iowa State University, Ames, Iowa, USA

JIŘÍ VEČERNÍK

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Class Resources and Participation in the Czechoslovak Reform

Abstract: This paper examines the connection between class resources acquired under socialism, support for market reforms and the intention of participating in the privatization process in the former Czechoslovakia. We focus on the impact of wealth and education as class resources, as well as initial coping with the reform, support for the reforms, entering into small private businesses and buying vouchers for shares in large state enterprises. The data were collected by the Sociological Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences in the Fall of 1990; the responses of 1 675 individuals are used in our analysis. Wealth and education were connected to buying vouchers and starting private businesses, and these class resources were also related to successful coping with the reforms. Wealth was related to participation in both types of privatization, but education was highly related only to buying vouchers. Interestingly, these class resources were not significantly related to attitudinal support for market reforms. It was economic coping that strongly influenced support for the reforms, as well as expected participation in them. Ideological support for the reforms was connected to participation in privatization, particularly the purchase of small enterprises. Implications for the future of the market reforms are drawn from these findings.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 3: 326-340)

Úvod

V období 1948-1989 bylo Československo členem sovětského východního bloku a Varšavské smlouvy. V důsledku přeměn zahájených studentskými demonstracemi v listopadu 1989 země zaměřila k tržní ekonomice a demokratické vládě.

Od roku 1990 začaly vznikat na základě nové legislativy o privatizaci státního sektoru soukromé podniky, které se tak stávají novou součástí národní ekonomiky.

---

*) Tento výzkum byl částečně subvencován z grantu NATO uděleného prof. J. Hrabovi, Department of Sociology, Iowa State University, Ames, Iowa 50011.

Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 2422 09 79, 93, 97, l. 260, 354, fax (02) 2422 02 78, E-mail vecernik@cspgas11.bitnet.

Asi 13 000 prodejen, kaváren a jiných malých podniků bylo do konce roku 1992 navráceno původním majitelům nebo vydraženo majitelům novým. Prodej kupónů dospělým občanům odstartoval proces kupónové privatizace, do níž bylo zařazeno k prodeji více než 2 000 velkých podniků. Navíc byla odstraněna cenová regulace, eliminována většina subvencí pro spotřebitele a výrobce, bylo legalizováno propouštění nadbytečných pracovních sil a rázně sníženy rozpočtové deficity. Reformy ve východní Evropě měly propojit racionalizaci investic, nastolení vyrovnanosti spotřebitelských trhů, vyřazení ztrátových firem a postupů, zmenšení deficitu státního rozpočtu a restrukturalizaci sociální péče [Przeworski 1991].

V období sběru dat analyzovaných v této stati, tj. v roce 1990, nebyla československá ekonomika v jednoduché situaci. Všem, kteří se zabývají studiem východní Evropy, je známo, že nástup tržního hospodářství sebou přináší ekonomické problémy, jako je inflace, nezaměstnanost, pokles produkce atd. [Przeworski 1991]. Československo muselo čelit takovému očekávání nezaměstnanosti a inflace, jaké Evropa nepamatuje od dob Velké krize. "Od března do srpna 1990 vzrostl v Československu počet nezaměstnaných o 21 000, z toho jen za srpen o 6 000, což nakonec znamenalo v listopadu 60 000 nezaměstnaných" [Pechačová a Hrabá 1991: 2]. Podle tehdejších předpovědí hrozila do dvou let nezaměstnanost v rozsahu 1,2 miliónu nezaměstnaných z osmimiliónové aktivní populace.

Mezitím ceny v roce 1990 neustále stoupaly. Ceny potravin vzrostly v červenci 1990 o 26 %, ceny nafty o 50 % a o 100 % se zvýšily náklady na železniční dopravu. Ceny zboží a služeb ve 3. čtvrtletí 1990 byly o 14,1 % vyšší než ve stejném čtvrtletí roku 1989. Příjmy vzrostly od roku 1989 do roku 1990 o 6 %, z toho pouze o 3,4 % stouply mzdy, avšak příjmy z půjček vzrostly o 24 % [Pechačová a Hrabá 1991]. Tento trend pokračoval do roku 1991 a reálné příjmy poklesly v tomto období o čtvrtinu až o třetinu [Musil 1992].

Předpokládá se, že po bolestném počátečním období se celkové účinky reforem ve východní Evropě ukáží jako dlouhodobě pozitivní. Existuje však nejistota a dokonce obavy z jejich důsledků pro distribuci příjmů a bohatství [Przeworski 1991, Staniszkis 1991]. Třídní nerovnost může růst a diskuse se zaměří na to, kdo budou ti, "kdo mají" a "kdo nemají". Vystřídá nová elita starou, anebo si stará elita, vybavená výhodami získanými za státního socialismu, povede během ekonomických reforem tak dobře, že se udrží na vrcholu? Nutí nás to uvažovat o třídní struktuře v Československu minulého období a klademe si otázku, jak se třídní zdroje získané za socialismu proměnily v možné výhody, s nimiž lidé šli do kapitalistických reforem. Zajímají nás jejich schopnosti vyrovnat se s tržními reformami a jejich podpora privatizaci a účasti v ní.

Třídní zdroje, postoje a participace v reformách

Je jisté, že i za státního socialismu existovala v Československu třídní diferenciace. Alokace vzdělávacích příležitostí byla příznivější pro státní manažery a zaměstnance či nomenklaturu [Matějů 1992]. Mzdová diferenciace zvýhodňovala vyučené manuální pracovníky oproti většině "bílých límečků" (tedy administrativních pracovníků), dále dělníky v těžebním a těžkém průmyslu a také

v zemědělství oproti pracujícím v ostatních sektorech, starší pracovníky oproti mladším, muže oproti ženám a v neposlední řadě z ní těžili aparátníci [Večerník 1989, 1990a, 1990b]. Intelligence složená z vyšších státních úředníků, vedoucích pracovníků státních úřadů a podniků a špičkových odborníků, dostávala rovněž vyšší platy než rutinní nemanuální pracovníci a zemědělci, stejně jako ve většině státně socialistických zemí [Davis, Scase 1985; Djilas 1957; Hoskings 1985; Matthews 1978; Kallenberg 1988; Kohn et al. 1990; Parkin 1971; Szelenyi, Manchin 1978; Staniszki 1991; Walder 1992; Zeman 1991]. Během 80. let nastal v Československu relativní pokles příjmů vzdělaných vrstev stejně jako mládeže, žen a zaměstnanců ve službách a sociální péči [Matějů 1992, Večerník 1992].

Nerovnost v období státního socialismu však byla patrnější v oblasti vedlejších výhod než ve mzdách. Privilegovaní měli snazší přístup ke spotřebnímu zboží včetně potravin a bydlení, měli lepší přístup ke službám, konkrétně zdravotní péči a mnohem častěji si také užívali placených dovolených a zahraničních cest. Populace byla před vstupem do reformy stratifikována podle příjmu, vzdělání, bohatství a privilegií. Dvě dimenze této stratifikace, vzdělání a bohatství, se tak mohly stát třídními zdroji výhodně využitelnými v privatizačním procesu československé ekonomiky.

Různé směry výzkumů hovoří o tom, že účast v privatizaci a přístupy k ekonomické reformě v Československu by mohly být těmito zdroji spojeny. Za prvé, výzkum v USA ukázal, že ti, kdo mají třídní zdroje, jsou kapitalismu mnohem více nakloněni [Kluegel, Smith 1981]. Avšak postoje ke kapitalismu v Československu roku 1990 reprezentovaly něco jiného než v USA. Tam totiž prokapitalistické postoje podporovaly status quo, v podstatě utvrzující a ospravedlňující vyšší postavení v rámci existujícího systému. V Československu naopak prokapitalistické postoje podporovaly přijetí nového systému, který vyšší třídní postavení získané za předchozího režimu spíše ohrožoval.

Výzkum procesu adopce a difuze dokládá, že osoby s třídními zdroji nejvíce participovaly v československé privatizaci [Leonard 1977, Rogers 1983]. Ti, kdo hned zpočátku přijali ekonomické inovace, byli převážně také ti, kteří byli již dříve zvýhodněni, tj. disponovali třídními zdroji, jako je bohatství a vzdělání; distributivním důsledkem bylo, že se bohatí stali ještě bohatšími.

Třetí směr výzkumů ukazuje, že vzdělání a bohatství může zmírňovat dopad ekonomických nevýhod na symptomy stresu a úzkosti [Coyne, Downey 1991]. Například některé americké rodiny využívaly svých předchozích úspor, aby se vyhnuly účinkům Velké krize [Elder 1974], a podobná zjištění uvádějí i další výzkumné zprávy [Bakke 1940; Gore 1978; Kasl, Cobb 1979; Little 1976]. Třídní zdroje mohou zlepšit finanční tíseň v obtížných dobách. Aplikováno na Československo to znamená, že osoby mající nějaké třídní zdroje byly schopny lépe se vyrovnat s počátečním bolestným obdobím reformy a současně očekávaly, že se výhodně uchytí v průběhu privatizace. Výzkumy zabývající se schopností vyrovnat se s ekonomickými těžkostmi a výzkumy přijímání ekonomických inovací konvergují v očekávání, že v roce 1990 zvýhodnění jedinci (tj. ti, kdo disponovali třídními zdroji) se v Československu lépe vyrovnávali se změnou, stavěli se

pozitivněji k reformě a v mnohem větší míře se chtěli účastnit privatizačního procesu.

Toto očekávání bylo implicitním obsahem studia i v dalších zemích podstupujících přechod od socialismu ke kapitalismu. Lidé dříve zvýhodnění, zvláště pak příslušníci nomenklatury, využívají svých bývalých výhod k získání nových příležitostí na trhu, což znamená klientelismus [Nee 1991, Stanizkis 1991]. Jak Nee [1989, 1991], tak Szelenyi a Manchin [1987] shromáždili důkazy, že klientelismus skutečně funguje. Například v Maďarsku byla nomenklatura bydlicí v bytech se značně subvencovaným nájemným během přechodu k soukromému vlastnictví bytů elegantně kompenzována [Szelenyi, Manchin 1987]. Lidé v Československu často hovoří o držitelích "špinavých peněz", kteří se v průběhu reformy dostávají dopředu a o jejich verzi klientelismu [Večerník 1992].

Ne všichni z dřívější nomenklatury mohou ovšem svá minulá privilegia zhmotnit do podoby nových tržních výhod. Nee [1989, 1991] zjistil, že v době, kdy si někteří z bývalých kádru v provincii Fujian (Čína) vedli dobře během dílčích tržních reform, uvedený status samotný neměl na příjem domácnosti žádný vliv. Staré kádry se musely nejdříve stát podnikateli, aby zaznamenaly příjmový růst. V přechodu k trhu se objevila výrazná příjmová mobilita domácností směrem nahoru a dolů, to však bylo dáno novými tržními silami a nikoliv starou mocí socialistického redistributivního systému [Nee 1989, 1991]. Podle Neeho se v období přechodu ke kapitalismu moc přesouvá ze státní administrativy na trh, a ti s výhodnější pozicí na trhu získávají. Například vzdělání a lépe informovaní zemědělci a ti, kdo měli přístup k velkým městským trhům, uspěli v Číně nejvíce; noví podnikatelé vydělávali více než staré kádry a dělníci v tržním sektoru dosáhli výraznějšího příjmového růstu než v netržním.

Z této koncepce tržního přechodu vyplývá, že z přechodu ke kapitalismu budou těžit nejvíce ti, jejichž předchozí třídní zdroje jsou konvertibilní do podoby nových tržních výhod. Tento závěr také odpovídá výzkumu orientovanému na adopci a difuzi a výzkumu stresu a úzkosti. To znamená, že lidé s vyšším vzděláním a bohatstvím získanými za státního socialismu byli v roce 1990 nejlépe schopni vyrovnat se s ekonomickým přechodem a byli také největšími příznivci reformy i nejpravděpodobnějšími participanty v československé privatizaci.

Data a metody

Data analyzovaná v této studii byla shromážděna Sociologickým ústavem ČSAV na podzim roku 1990 v rámci série výzkumů Ekonomických očekávání a postojů. Výběr 1 738 dospělých respondentů starších 18 let za celé Československo byl založen na kvótách zahrnujících pohlaví, věk, vzdělání a velikost lokality. Všechny rozhovory byly provedeny školenými tazateli.

Respondenti byli dotazováni na nedávné a předpokládané změny během přechodu k tržní ekonomice. Naše analýza se zaměřuje na čtyři otázky, které se týkaly současné a očekávané participace na trhu ze strany respondenta a jeho domácnosti. První dvě otázky zjišťovaly účast v privatizaci malých podniků (která začala již v listopadu 1990), zatímco další dvě se zaměřovaly na to, zda respondenti počítají s koupí kupónů v privatizaci velkých státních podniků:

Máte Vy nebo někdo z Vaší domácnosti registraci k soukromému podnikání?

Máte Vy sám nebo někdo z Vaší rodiny zájem o nákup některé provozovny nabízené k aukčnímu prodeji v rámci tzv. malé privatizace?

Budete se Vy osobně zajímat o koupi investičních kupónů za 2 000 Kčs?

Počítáte s tím, že investiční kupóny zakoupí všichni dospělí členové Vaší rodiny?

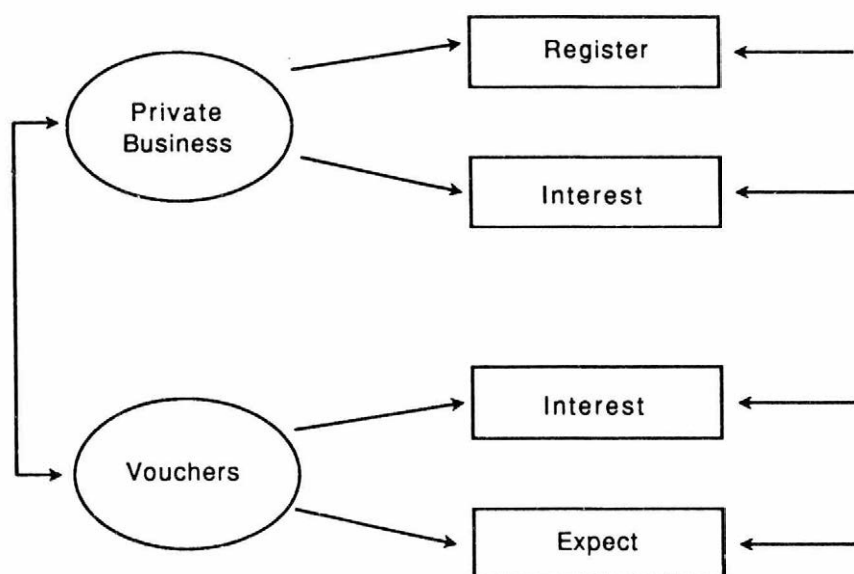
Názorová podpora ekonomickým reformám se skládá z odpovědí na tři otázky: 1. Je kapitalismus jedinou možnou cestou našeho budoucího vývoje?, 2. Měly by být všechny velké podniky ve státním vlastnictví změněny na akciové společnosti nebo soukromé firmy? a 3. Měly by mít zahraniční firmy otevřené pole působnosti? Schopnost vyrovnat se s ekonomickou situací je indikována odpověďmi na dvě otázky: 1. Stačí Vám peníze, které v rodině máte, na dobrou stravu? a 2. Stačí Vám peníze na kvalitní oblečení pro členy rodiny? Odpovědi na dvě doplňující otázky podávají informaci o třídních zdrojích dotázaných, totiž úroveň vzdělání a odhadnutý rozsah majetku. Odpovědi na všechny položky jsou ordinální kromě dichotomické odpovědi (ano/ne) na první otázku týkající se tržní participace (registrace soukromého podnikání). Celkem 1 657 osob odpovědělo na 11 otázek, které vstoupily do analýz předložených v této stati.

V následující části uvádíme nejprve výsledky konfirmační faktorové analýzy čtyř otázek týkajících se participace na trhu. V dalším kroku vstoupily do strukturálního modelu další otázky zjišťující hlavní třídní zdroje a další charakteristiky respondentů (model pracuje celkem s 11 proměnnými). Předkládáme odhady parametrů získané metodou vážených nejmenších čtverců (weighted least squares: WLS) aplikovanou na polychorické korelace a matice asymptotických kovariancí. Důvodem volby metody WLS bylo to, že metoda maximální věrohodnosti (maximum likelihood: ML) a zobecněná metoda nejmenších čtverců (generalized least squares: GLS), pokud jsou aplikovány na ordinální proměnné či na proměnné s jiným než normálním rozložením, často vedou k nepřesnostem ve výpočtu standardních chyb odhadovaných parametrů i ve výpočtu chí-kvadrátového poměru věrohodnosti (likelihood-ratio chi-square) [Harlow 1985; Laake 1987; Jöreskog, Sorbom 1986, 1989; Bollen 1989]. Kromě toho metoda WLS má tu výhodu, že pracuje s minimálními nároky na distribuční charakteristiky proměnných (indikátorů). Odhady parametrů, které prezentujeme, byly provedeny programem LISREL (verze 7) z matic polychorických korelací a matic asymptotických kovariancí generovaných programem PRELIS, verze 2.

Výsledky

První krok naší analýzy zjišťuje strukturu participace Čechů a Slováků v reformě. Začínáme konfirmační faktorovou analýzou testující hypotézu, která tvrdí, že čtyři otázky na tržní participaci reprezentují dvě různé, byť zkorelované, formy participace na tržních reformách: participaci na privatizaci malých podniků a participaci na velké privatizaci prostřednictvím kupónů. Dvě formy privatizace a participačních hypotéz ilustruje schéma 1. Výsledky konfirmační faktorové analýzy provedené metodou vážených nejmenších čtverců jsou uvedeny v tabulce 1.

Schéma 1. Konfirmační faktorový model latentních dimenzí tržní participace

Legenda:	Private Business	Soukromé podnikání
	Vouchers	Kupóny
	Register	Registrace podnikání
	Interest	Zájem (podnikání, kupóny)
	Expect	Úmysl nakoupit kupóny

Tabulka 1. WLS odhady z konfirmační faktorové analýzy otázek na tržní participaci

Otázka	Faktor 1	Faktor 2
Registrace soukromého podnikání	0,510	0,000
Zájem o soukromé podnikání	0,948	0,000
Zájem o kupónovou privatizaci	0,000	0,857
Ochota k nákupu kupónů	0,000	0,986

$$\phi_{12} = 0,411$$

$$\text{Model } L^2 = 0,11; \text{ df} = 1$$

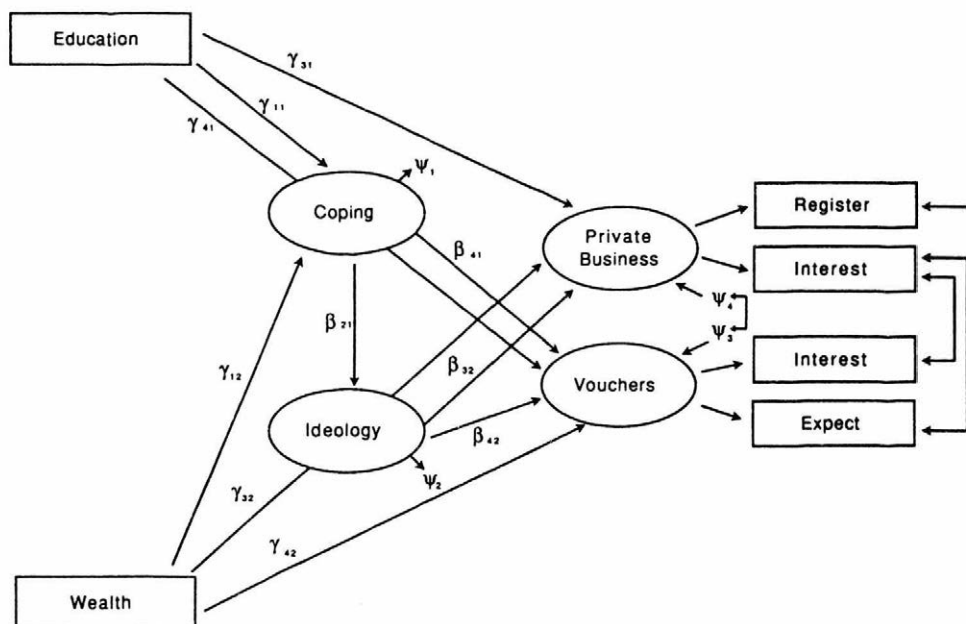
Koeficienty v tabulce 1 silně podporují hypotézu, že tyto čtyři proměnné vyjadřující sklony k tržní participaci reprezentují dvě odlišné latentní dimenze participace na tržních reformách a že tyto dvě dimenze jsou vzájemně zkorelovány ($\phi_{12} = 0,411$). První latentní faktor je definován dvěma otázkami sledující participaci na malém podnikání; druhý faktor je definován dvěma položkami týkajícími se nákupu kupónů ve velké privatizaci. V obou případech byly pro odhad uvolněny pouze vazby mezi latentními faktory a jejich dvěma indikátory, ostatní asociace byly fixovány na nulu. Chí-kvadrátový poměr věrohodnosti ($L^2 =$

0,11; $df = 1$) ukazuje, že model reprezentující hypotézu o existenci dvou latentních dimenzí (faktorů) je možné považovat za přijatelný.

Za povšimnutí stojí fakt, že dva faktory tržní participace se ukazují být primárně definovány očekáváním a vyjádřením zájmu o účast na privatizaci, zatímco skutečná registrace soukromého podnikání má vůbec nejslabší vazbu na příslušný latentní faktor. Převaha vyjádřených zájmů nad skutečnou participací zčásti odráží ranou fázi transformace v období sběru dat - v té době se nákupy kupónů pouze předpokládaly a prodej soukromých podniků ještě nebyl zahájen.

Náš hlavní zájem se ovšem soustředil na faktory ovlivňující tyto dva vzorce participace v československých reformách v rané fázi přechodu. Proto se naše další analýzy zaměřily na to, jak tyto dva vzorce tržní participace závisí na třídních zdrojích, na sdělené schopnosti vyrovnat se s probíhajícími změnami a na míře ztotožnění se s tržní ideologií. Efekty těchto proměnných jsou znázorněny ve schématu 2. Strukturní koeficienty modelu jsou uvedeny v tabulce 2.

Schéma 2. Strukturní model tržní participace

Legenda:	Education	Vzdělání
	Wealth	Bohatství
	Coping	Schopnost vyrovnat se s novými podmínkami
	Ideology	Ideologie
	Private Business	Soukromé podnikání
	Vouchers	Kupóny
	Register	Registrace podnikání
	Interest	Zájem
	Expect	Úmysl nakoupit kupóny

Tabulka 2. WLS odhady strukturních parametrů a standardních chyb (SE) pro strukturní model tržní participace

Parametr	Odhad	SE
γ_{11}	0,067	0,020
γ_{21}	---- ^a	----
γ_{31}	0,198	0,024
γ_{41}	0,062	0,023
γ_{12}	0,145	0,021
γ_{22}	---- ^a	----
γ_{32}	0,125	0,023
γ_{42}	0,141	0,024
β_{21}	0,190	0,022
β_{31}	0,080	0,030
β_{41}	---- ^a	----
β_{32}	0,378	0,034
β_{42}	0,239	0,034
ψ_1	0,548	0,066
ψ_2	0,461	0,034
ψ_3	0,254	0,044
ψ_4	0,769	0,059

Chí-kvadrátový poměr věrohodnosti modelu: 36,42; df = 32

^a) parametr fixován na nulu

Konfirmační faktorová analýza, jejíž výsledky jsme uvedli výše, ukázala, že dva latentní faktory tržní participace vzájemně souvisí. Proto jsme, jak ukazuje schéma 2, uvolnili pro odhad korelaci mezi reziduálními variancemi ("disturbancemi", chybovými členy) těchto dvou latentních faktorů tržní participace (soukromé podnikání a zájem o kupóny). Navíc se ukázalo, že pokud bychom tuto korelaci nechali fixovanou na nule, chí-kvadrátový poměr věrohodnosti modelu by dosáhl nepřijatelné hodnoty ($L^2 = 62,20$; df = 31). Poněvadž tři indikátory tržní participace ukázaly vzájemnou souvislost spíše metodického než věcného původu (tj. subjektivní vs. behaviorální povaha indikace úmyslů participovat na privatizaci), uvolnili jsme dále i korelace mezi chybami měření těchto tří indikátorů, a to napříč latentními faktory tržní participace. Uvolnění těchto korelací vedlo k podstatnému zlepšení věrohodnosti modelu ($L^2 = 33,30$; df = 29), aniž to nějak významně ovlivnilo odhady jeho strukturních parametrů. Konečně jsme fixovali na nulu tři strukturní parametry (γ_{21} , γ_{22} a β_{31}), což vedlo k finální podobě modelu, která dosáhla velmi dobré shody s daty ($L^2 = 36,42$; df = 32).

Odhady strukturních parametrů uvedené v tabulce 2 poskytují podporu hypotetickému modelu. Lidé s největšími třídními zdroji (tj. s vyšším vzděláním a bohatstvím) mají nejlepší schopnost vyrovnat se se současnými ekonomickými podmínkami a současně nejsilnější tendenci pozitivně se stavět k navrhovaným tržním reformám. Jak se dalo očekávat, bohatství je pro schopnost vyrovnat se s důsledky ekonomické změny mnohem významnějším faktorem než vzdělání (0,145 vs. 0,067), ačkoliv oba faktory mají signifikantní vliv. Je zajímavé, že

bohatství je zjevně významnější třídní zdroj, pokud jde o zahájení malého soukromého podniku (0,198 vs. 0,125), zatímco vzdělání je významnější, pokud jde o účast na kupónové privatizaci (0,141 vs. 0,062), což patrně reflektuje nízké vstupní náklady této metody tržní participace (1 035 Kčs). Je také třeba podotknout, že ani jeden z těchto dvou třídních zdrojů přímo nepredikuje podporu pro ideologii tržních reforem: efekty vzdělání i bohatství na proměnnou vyjadřující míru ztotožnění se s tržní ideologií byly fixovány na nulu, aniž se výrazně změnila statistika ukazující věrohodnost modelu. Zdá se tedy, že na podzim roku 1990 nacházely československé tržní reformy podporu ve všech společenských třídách.

Schopnost ekonomicky se vyrovnat s měnícími se podmínkami má sice významný vliv na ideologickou podporu reformám a kupónové privatizaci, nemá však žádný vliv na ochotu soukromě podnikat. Pozitivní hodnota efektu schopnosti vyrovnat se s podmínkami na přijetí tržní ideologie (0,190) ukazuje, že ti, kdo byli nejlépe schopni vyrovnat se s ekonomickými obtížemi raného reformního období, také nejvíce podporovali ideologii reforem směřujících ke svobodnému trhu. Kromě toho pozitivní korelace mezi schopností vyrovnat se s potížemi a záměrem nakoupit kupóny (0,080) ukazuje, že ti, kdo se nejlépe vyrovnávali s ekonomickými reformami, byli i více nakloněni nákupům kupónů. To, že jsme mohli bez větších důsledků pro věrohodnost modelu zafixovat na nulu koeficient představující vztah mezi schopností vyrovnat se s ekonomickými problémy na jedné straně a tendencí k soukromému podnikání na straně druhé, ukazuje, že schopnost respondenta vyrovnat se s těžkostmi nepredikovala zájem o zahájení drobného podnikání.

Data v tabulce 2 také naznačují, že ideologická podpora tržním reformám významně ovlivňuje obě formy tržní participace. Vliv ideologie se ovšem jeví jako mnohem větší v případě nákupů kupónů (0,378) než v případě participace v soukromém podnikání (0,239). Důvěra v někoho jiného, pokud jde o rozumné využití vlastního kapitálu (určitě důležitá pro zakoupení kupónů v průběhu velké privatizace), vyžaduje zřejmě větší ideologickou oddanost kapitalistickým reformám než důvěra v sebe sama v případě vedení vlastního soukromého podniku.

Diskuse

Veřejné mínění, hluboce ignorované v období státního socialismu, se nyní stává důležitým. Privatizace je závislá na dobrovolném úsilí a je spojena s demokratizací v této oblasti světa [Goldfarb 1989, Hirschman 1970]. Pokud jde o "sametovou revoluci" v Československu, vyslovili jsme hypotézu, že držitelé třídních zdrojů budou většími stoupenci změny k tržní ekonomice a budou více ochotni se v ní angažovat. Toto se také v podstatě potvrdilo. Ti, kteří byli zvýhodněni určitými třídními zdroji v období státního socialismu, měli skutečně větší zájem a plány účastnit se privatizace už v roce 1990.

Bohatství akumulované za starého režimu se ukázalo být v úzkém vztahu k záměru účastnit se obou forem privatizace. Vzdělání bylo mnohem silněji spojeno s nákupem kupónů velkých podniků. Zatímco osoby vlastníci majetek z minulosti plánovaly vydat se oběma privatizačními směry s preferencí pro drobné podnikání, jedinci s vyšším vzděláním, avšak bez většího bohatství se

chystali jít spíše cestou kupónové privatizace. Vzdělání a bohatství nebyly v tomto výběru vysoce z Korelovány ($R = 0,156$), což znamená, že se jednalo o poměrně nezávislé třídní zdroje. Ekonomická návratnost vyššího vzdělání v Československu klesala během 80. let, kdy stát snižoval důraz na vyšší vzdělání a příjmy pracovníků s vysokou školou v terciéru a kvartéru k příjmům průmyslových a zemědělských dělníků relativně poklesly [Matějů 1992, Večerník 1992]. Plány participovat v obou typech privatizace byly také spjaty se schopností uspět v probíhajících změnách, přičemž tyto schopnosti byly zase svázány s třídními zdroji.

Pokud předpokládáme, že státním socialismem privilegovaní byli oněmi bohatými na počátku privatizačního procesu v roce 1990, lze tvrdit, že cesta bohatých k privatizaci souvisí s klientelismem. Je samozřejmé, že v minulosti existovaly i jiné cesty k bohatství než jen nomenklaturní status jako například vedlejší úvazky, černý trh a nelegální formy podnikání. Ať již byly zdroje jakékoli, zámožní v roce 1990 očekávali, že se dají na cestu jak drobného soukromého podnikání, tak pasivního investování do bývalých velkých státních podniků. Toto zaměření odpovídá cynické předpovědi, že ti, kdo v minulosti vedli malé i velké státní podniky, se stanou jejich novými vlastníky.

Naproti tomu vzdělání byli mnohem více nakloněni účasti v privatizaci kupónovou cestou. Pravděpodobným důvodem pro to jsou nízké vstupní náklady ve srovnání s náklady spojenými s počátkem soukromého podnikání. Zatímco vzdělání byli vlastníky lidského kapitálu vhodného pro vedení malých podniků, který je nejlépe disponoval k podnikatelskému úspěchu, nízká korelace mezi vzděláním a bohatstvím ukazuje na malou pravděpodobnost, že by měli takové úspory ze socialistické minulosti, které by jim umožnily podnikání zahájit. Proto nacházíme pouze slabou podporu pro teorii tržního přechodu v tom smyslu, že jedinci s vyšším vzděláním mnohem více inklinovali k tržní participaci pasivním investováním než k aktivnímu podnikání, které by jim umožnilo využít tržních reforem ve svůj prospěch.

Ačkoli podpora ideologii kapitalismu byla spojena s intencí participovat v obou typech privatizace, zvláště pak kupónovou formou, neexistoval přímý vztah mezi žádným z třídních zdrojů a touto ideologií, jak jej předpokládala naše hypotéza. Místo toho se ukázal nepřímý vztah: ti, kdo se úspěšně vyrovnávali s přechodem k trhu, byli mnohem více nakloněni tržním reformám, přičemž právě tato schopnost vyrovnat se s novými podmínkami se ukázala být svázána s třídními zdroji. Spjatost mezi třídními zdroji a názorovou podporou reforem byla tedy spíše zprostředkována aktuální schopností vyrovnat se s těžkostmi než přímým vztahem. Zdá se, že ne všichni původně zvýhodnění si vedli dobře v prvních fázích přechodu, nicméně ti, kdo si vedli dobře, podporovali tržní reformy. Mimoto v analýzách, které jsme zde neuvedli, se ukázalo, že respondenti, kteří v červenci 1990 volili obnovenou komunistickou stranu, uváděli menší schopnost vyrovnat se novými podmínkami a rovněž menší podporu trhu. To implikuje závislost podpory tržním reformám v Československu na této schopnosti občanů a také na jejich politické loajalitě. Reformátoři se musejí potýkat nejen s vlivy stále ještě poplatnými minulému režimu, ale také s těmi, které ekonomická reforma poškodila [Przeworski 1986]. A protože podpora tržní reformy byla

svázána také s účastí v privatizaci, privatizační tempo může rovněž záviset na tom, jak se lidé s přechodem vyrovnávají.

Změny v Československu roku 1990 byly nejen ekonomické, ale i politické. Po lidech se žádalo, aby podstoupili ekonomickou transformaci, která znamenala oběti, a přitom jim byl zároveň dán větší hlas prostřednictvím demokratické vlády. Staniszkisová [1991] v tom spatřuje rozpor mezi ekonomickými a politickými reformami a možný zdroj nestability. Pokud se vyrovnání s těžkostmi přechodu stane všeobecným problémem, mohlo by se stát, že veřejná podpora tržním reformám a privatizaci ochabne a ekonomická transformace bude dále pokračovat přerušovaně [Przeworski 1991].

Také otázka třídních nerovností se může stát součástí politiky. Nerovnost v třídních zdrojích z období státního socialismu byla spjata se záměry účastnit se privatizace na samotném počátku reform. Naše závěry říkají, že "špinavé peníze" z minulosti, stejně jako vzdělání, mohou konvertovat v nové tržní výhody, i když tento proces probíhá odlišně u vzdělaných a bohatých. Problém nerovnosti byl pochopitelně velkou otázkou v koncepci a implementaci ekonomických reform ve východní Evropě [Batt 1991]. Lidé, a zejména ti znevýhodnění, mohou být k takové nerovnosti méně tolerantní jednak díky úloze "špinavých peněz", a pak také díky předchozímu životu ovlivněnému socialistickým étosem rovnosti. Spolu se schopností ekonomicky se vyrovnat s problémy přechodu je otázka nerovnosti dalším problémem, který může ohrozit politickou stabilitu [Rudolph a Rudolph 1987 jakožto indický příklad].

JOSEPH HRABA je profesorem sociologie na Univerzitě ve státě Iowa v Ames, USA. V současnosti se zabývá výzkumem ekonomického napětí a psychologického stresu v České republice a etnickými postoji v bývalém Sovětském svazu.

ALLAN L. MCCUTCHEON je docentem sociologie na Delawarské univerzitě a spoluvydavatelem časopisu *States and Societies*. Jeho zájem se soustřeďuje na metodologii a politickou sociologii.

BETTY DOBRATZ je docentkou sociologie na Univerzitě ve státě Iowa v Ames, USA. Její zájmy se soustřeďují na politickou sociologii a v současné době pracuje na knize o pravicovém rasismu v USA.

JIRÍ VEČERNÍK je výzkumným pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, kde vede projekt "Trh práce, příjmová diferenciace a sociální politika v období transformace" a je šéfredaktorem Sociologického časopisu.

Literatura

- Bakke, E. W. 1940. *Citizens without Work*. New Haven: Yale University Press.
- Batt, J. 1991. *East Central Europe from Reform to Transformation*. London: Pinter Publishers.
- Bollen, K. A. 1989. *Structural Equations with Latent Variables*. New York: Wiley.
- Coyne, J. C., G. Downey 1991. "Social Factors and Psychopathology: Stress, Social Support, and Coping Processes." *Annual Review of Psychology* 42: 401-425.
- Davis, H., R. Scase 1985. *Western Capitalism and State Socialism: An Introduction*. Oxford: Basil Blackwell.
- Djilas, M. 1957. *The New Class: An Analysis of the Communist System*. London: Allen and Unwin.

- Elder, G. H., Jr. 1974. *Children of the Great Depression*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goldfarb, J. C. 1989. *Beyond Glasnost: The Post-Totalitarian Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gore, S. 1978. "The Effect of Social Support in Moderating the Health Consequences of Unemployment." *Journal of Health and Social Behavior* 19: 157-165.
- Harlow, L. L. 1985. *Behavior of Some Elliptical Theory Estimators with Non-normal Data in a Covariance Structures Framework: A Monte Carlo Study*. Ph.D. Thesis, University of California, Los Angeles.
- Hirschman, A. O. 1970. *Exit, Voice and Loyalty: Response to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hoskings, G. 1985. *A History of the Soviet Union*. London: Fontana Press/Colins.
- Jöreskog, K. G., D. Sorbom 1986. *PRELIS, A Program for Multivariate Data Screening and Data Summarization. A Preprocessor for LISREL*. Mooresville, IN: Scientific Software, Inc.
- Jöreskog, K. G., D. Sorbom 1989. *LISREL 7. A Guide to the Program and Applications, 2nd Edition*. Mooresville, IN: Scientific Software, Inc.
- Kalleberg, A. L. 1988. "Comparative Perspective on Work Structures and Inequality." *Annual Review of Sociology* 14: 203-225.
- Kasl, S. V., S. Cobb 1979. "Some Mental Health consequences of Plant Closings and Job Loss." Pp. 255-300 in *Mental Health and the Economy*, ed. by L. Ferman, J. Gordus. Kalamazoo, MI: Upjohn Institute For Employment Research.
- Kluegel, J. R., E. R. Smith 1981. "Beliefs About Stratification." *Annual Review of Sociology* 7: 29-56.
- Kluegel, J. R., E. R. Smith 1986. *Beliefs About Inequality*. New York: Aldine De Gruyter.
- Kohn, M. L., A. Naoi, C. Schooler, K. M. Slomczynski 1990. "Position in the Class Structure and Psychological Functioning in the United States, Japan, and Poland." *American Journal of Sociology* 95: 964-1008.
- Laake, P. 1987. *Studies in Performance in Models with Non-Linear Covariance Structures: A Non-Robust and a Robust Approach*. Ph.D. Thesis, University of Oslo, Norway.
- Leonard, D. K. 1977. *Reaching the Peasant Farmer*. Chicago: University of Chicago Press.
- Little, C. B. 1976. "Technical-Professional Unemployment: Middle-Class Adaptability to Personal Crisis." *The Sociological Quarterly* 17: 262-274.
- Matějů, P. 1992. "Beyond Educational Inequality in Czechoslovakia." *Czechoslovak Sociological Review* 28: 37-60.
- Matthews, M. 1978. *Privilege in the Soviet Union*. London: George Allen and Unwin.
- Musil, J. 1992. "Czechoslovakia in the Middle of Transition." *Czechoslovak Sociological Review* 28: 5-22.
- Nee, V. 1989. "A Theory of Market Transition: From Redistribution to Markets in State Socialism." *American Sociological Review* 54: 663-681.
- Nee, V. 1991. "Social Inequalities in Reforming State Socialism: Between Redistribution and Markets in China." *American Sociological Review* 56: 267-282.
- Oi, J. 1986. "Peasant Households Between Plan and Market: Cadre Control over Agricultural Inputs." *Modern China* 12: 230-251.
- Parkin, F. 1971. *Class Inequality and Political Order*. New York: Praeger Publishers.
- Pechačová, Z., J. Hřaba 1991. "Coping with Change in Czechoslovakia." Paper presented at the annual meetings of the Midwest Sociological Society. Des Moines, Iowa.

- Przeworski, A. 1986. "Some Problems in the Study of the Transition to Democracy." Pp. 47-63 in Part III, *Transitions From Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*, ed. by G. O'Donnell, P. C. Schmitter, L. Whitehead. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Przeworski, A. 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rogers, E. M. 1983. *Diffusion of Innovations*. New York: Free Press.
- Rudolph, L. I., S. Hoeber Rudolph 1987. In *Pursuit of Lakshmi: The Political Economy of the Indian State*. Chicago: Chicago University Press.
- Staniszki, J. 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*. Berkeley: University of California Press.
- Stark, D. 1992. "Path Dependency and Privatization Strategies in East Central Europe." *East European Politics and Societies* 6: 17-53.
- Szelenyi, I. 1978. "Social Inequalities in State Socialist Redistributive Economies." *International Journal of Comparative Sociology* 14: 63-87.
- Szelenyi, I. 1983. *Urban Inequalities Under State Socialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Szelenyi, I., R. Manchin 1987. "Social Policy Under State Socialism: Market Redistribution and Social Inequalities in East European Socialist Societies." Pp. 102-139 in *Stagnation and Renewal in Social Policy: The Rise and Fall of Policy Regimes*, ed. by M. Rein, G. Esping-Andersen, L. Rainwater. Armonk, New York: M. E. Sharpe, Inc.
- Večerník, J. 1989. "Economic Base of the Life Style Differentiation." Paper prepared for the Working Group on the Correlates and Consequences of Social Stratification. Prague: Czechoslovak Academy of Sciences.
- Večerník, J. 1990a. "Dimensions of Income Differentiation and Consumption Expenditures as Patterns of Life Style Differentiation." Paper prepared for the World Congress of Sociology, Madrid.
- Večerník, J. 1990b. "Wages, Incomes and Consumption in Czechoslovakia: Three Differentiations Fairly Separated." Unpublished Paper. Czechoslovak Academy of Sciences.
- Večerník, J. 1992. "The Labor Market in Czechoslovakia: Changing Attitudes of the Population." *Czechoslovak Sociological Review* 28: 61-78.
- Walder, A. G. 1992. "Property Rights and Stratification in Socialist Redistributive Economies." *American Sociological Review* 57: 524-539.
- Zeman, Z. A. B. 1991. *The Making and Breaking of Communist Europe*. Cambridge, MA: Basil Blackwell, Inc.

Dodatky

Dodatek A. Znění otázek a kategorie odpovědí

Číslo   Znění otázky

-
1 ^a	"Stačí peníze, které máte v rodině, na dobrou stravu?"
2 ^a	"Stačí Vám peníze na kvalitní oblečení pro členy rodiny?"
3 ^a	"Všechny velké podniky ve státním vlastnictví je třeba změnit na akciové společnosti nebo soukromé firmy."
4 ^a	"Zahraniční firmy by u nás měly mít zcela otevřené pole působnosti."
5 ^a	"Kapitalismus představuje jedinou možnou cestu našeho budoucího vývoje."
6	"Máte Vy nebo jiný člen Vaší domácnosti registraci k soukromému podnikání? " (odpovědi: ano, ne)
7 ^a	"Mate Vy sám(a) nebo někdo z Vaší rodiny zájem o nákup některé z provozoven nabízených v aukčním prodeji v rámci tzv. "malé privatizace?"
8 ^a	"Budete Vy osobně mít zájem o zakoupení investičních kupónů za 2 000 Kčs?"
9 ^a	"Počítáte s tím, že investiční kupóny zakoupí všichni dospělí členové Vaší rodiny?"
10	"Jaké je Vaše nejvyšší školní vzdělání?" (odpovědi: základní bez vyučení, vyučen/a, bez maturity, maturita, vysoká škola)
11	"Představte si, že byste byl/a pojištěn/a a v důsledku nějaké živelné pohromy byste přišel/a o veškerý majetek, tj. o dům, auto, chatu, chalupu, zahradu, veškeré zařízení domácnosti, veškeré úspory a ostatní majetek. Jak vysoká by měla být částka, která by Vám tuto škodu nahradila? Odhadněte současnou hodnotu jednotlivých položek, sečtěte a zařadte se do jedné z těchto kategorií." (9 kategorií odpovědí)
-

a) Odpovědi: určitě ano, spíše ano, spíše ne, určitě ne.

Dodatek B. Koeficienty lambda modelu měření

Parametr	Odhad	SE
λ_1	1,000	---
λ_2	1,155	0,136
λ_3	1,000	---
λ_4	1,049	0,063
λ_5	0,928	0,052
λ_6	1,000	---
λ_7	1,541	0,223
λ_8	1,000	---
λ_9	0,914	0,065

Summary

Although public opinion was largely ignored in East Europe under state socialism, it is now important. Privatization rests on voluntary effort and is coupled with democratization in the region. In regard to "velvet revolution" in Czechoslovakia, we found that those with class resources would be more supportive of the change to a market economy and expect to participate in it. Wealth, largely accumulated under the old regime, was related to participation in both types of privatization, but was somewhat more highly related to buying vouchers in big enterprises. Those with wealth from the past were planning to take both paths toward privatization, with a preference for small businesses, whereas those with education, but without wealth, planned to take the path of vouchers. Plans to participate in both types of privatization were also related to successful economic coping, which, in turn, was related to both class resources. Thus, only weak support is found to market-transition theory, in the sense that the educated were much more inclined to participate in a passive investment than to anticipate the necessity of becoming active entrepreneur to take advantage of market reform.

Although support for capitalist ideology was connected to planned participation in both types of privatization, especially voucher purchase, there was no direct relation between either class resources and this ideology. Instead, those who were successfully coping with the transition were more supportive of market reforms, although this coping is related to class resources. The connection between class resources and attitudinal support for the reforms was mediated through current economic coping. The implication is support for market reforms in 1990 Czechoslovakia was dependent on the ability of citizens to cope with the transition as well as their political loyalties. Since support for market reform was also related to participation in privatization, the pace of privatization might also depend on people's ability to cope with the transition. Along with economic coping, inequality is another issue that could threaten political stability.